
ÉLET-TUDOMÁNY-TÖRTÉNET: TUDOMÁNY, INFORMÁCIÓ, MEDIALITÁS

A lövészárók higiénája. A frontvonal közegészségügyének vizsgálata első világháborús hadi naplók alapján

Hygiene of the front-line trench. Examination of sanitary conditions of the frontline by means of 1st World War military diaries

Dezső Krisztina, doktorandusz

Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont Történeti Gyűjtemények
Osztálya;

dezso.krisztina@hotmail.com

Initially submitted October 10, 2016; accepted for publication november1, 2016

Abstract

Military facts of the Great War were presented many times and ways by military historians. Exploring sanitary conditions opens new path in the research. The system set up behind the frontlines (boarding, medical care, etc.) supports and provides the soldier's efficiency. Doctrines of orders must have been validated in everyday practice, but realization overwrites often the theory. Military orders created a legislative background and the responsibility in health issues was based on the medical field service for keeping up the soldier's stamina was the most important problem. Interdisciplinary approach provides options to see battlefield casualties from all possible angles. This systematic view provides new path for examination. War diaries as sources provide us quasi experimental knowledge of everyday practices of surviving during military campaigns. By personal nature of documents we gained better insight of the painstakingly professional work of military doctors who tried to adapt professionalism to the local circumstances.

Kulcsszavak: Első világháború; Katonaorvoslás; Hadinaplók; Közegészségügy

Keywords: First World War; Military Medicine; War Diaries; Public Health

Bevezetés

Az első világháborúval kapcsolatos kutatások – talán a 100 éves évfordulónak köszönhetően – az utóbbi években új lendületet vettek. Több olyan téma is előtérbe került, amelyek eddig nem álltak a vizsgálódások középpontjában, valamint a nagy közönség és a kutatók számára eddig kevésbé hozzáférhető dokumentumok is kiadásra kerültek. Öröndetesen megszorodott a naplók, visszaemlékezések, levelezések közlése nyomtatott, vagy online formában (pl. *Nagy Háború írásban és képen* blog).

A történeti kutatások a hadi események és a nagypolitikai játszmák mellett igyekeznek nyitni a háborús hétköznapiak bemutatása felé. A háború menetét olyan látszólag kis események befolyásolni tudták mint a katonák kenyérrel való ellátása, a ruhák tetvetlenítése,

vagy a katonák harci moráljának csökkenése. A közegészségügyi problémák eleddig háttérbe szorultak a szakirodalomban, pedig jól tudjuk, hogy az első világháború során több ember halt meg a járványok, mint a harci tevékenység során. A közegészségüggyel, katonai egészségüggyel kapcsolatos kutatások több területen is megindultak, pl. Kiss Gábor feltérképezte a honvéd, valamint a császári és királyi egészségügyi szervezetek felépítését, vagy Bozó Bence Péter az első világháborús járványokkal foglalkozott.

A naplók és visszaemlékezések elemzése során megállapítható, hogy nincs olyan harctéren keletkezett írás, amely ne utalna többször is közegészségügyi kérdésekre. Természetesen függ a naplóirow személyétől, hogy milyen mélységben közelít a problémához. Egy egyszerű közkatonára főképp az ő személyes sorsát érintő dolgokról ír: megérkezett-e időben a felszerelés, ízlett-e a napi menázi, hogyan éli meg a bajtársak elvesztését, milyen betegségek kínozzák, hogyan tudja elviselhetővé tenni a frontvonalban az életet. Az orvosok, az egészségügyi személyzet tagjai a szakemberek szemével tekintenek erre az élethelyzetre – bár maguk is elszenvedői a nélkülözéseknek, embertelen körülményeknek –, igyekeznek a katonai szabályzatoknak, előírásoknak megfelelően, de az adott helyzethez alkalmazkodva a legtöbbet tenni a rájuk bízott állomány egészségéért. Ez gyakran embert próbáló feladat, amelyről a később idézendő naplók is tanúskodnak. Némi ellentmondást érezhetünk majd a katonai szabályzatok és a közegészségügyi szakkönyvek precíz útmutatóit, előírásait olvasva, hiszen ezen elvek a gyakorlatban nem, vagy csak kevésbé voltak megvalósíthatóak a frontvonalban. Gyakran rögtönözni kellett, néha a szabályzat előírásait megszegve lehetett csak elhárítani egy-egy vészhelyzetet.

A katonai közegészségtannak is az általános közegészségtani alaptételeket kell magában foglalnia. Azonban a katonai szolgálat speciális volta olyan problémákat – például a világháború időszakában ilyen speciális háborús életkörülmények voltak: a lövészárokból eltöltött hosszú idő, a rossz higiénés körülmények, az ellátási problémák, a fokozott járványveszély –, különleges kérdéseket vet fel, amelyek a civil közegészségügyben nem kerülnek elő. Adódik ez abból a helyzetből, hogy a katonai egészségügy elsősorban fiatal férfiak csoportjával foglalkozik, nem kerülnek előtérbe az időskorúak, de gyermekek sem. Nemcsak életkor, hanem nemek szerint is elkülönül a katonai orvoslás célcsoportja: nők, női betegségek, kifejezetten női egészséggel kapcsolatos közegészségügyi elvárások fel sem merülnek. Így az általános közegészségtan is tárgyal olyan területeket, amelyek a katonai szolgálat szempontjából irrelevánsak, vagy kevésbé fontosak. Ezek alapján elmondhatjuk, hogy az általános közegészségtan katonai célokra való átültetése lehet a katonai egészségügy tartalma.

További gondot jelent az, hogy amíg egy civil páciens esetében feltételezhető, hogy érdeke a mielőbbi felgyógyulás, addig a besorozott katonákról ez nem mondható el. Már a hadképesség megállapításánál is figyelni kell erre. Különösen háborús körülmények között – az első világháború előrehaladtával is jól megfigyelhetően – tetten érhető az a törekvés, hogy a katonák szeretnék magukat maródinak minősíteni, lehetőleg a frontvonalától messzebb, hátszói egészségügyi intézménybe kerülni, s ott minél hosszabb időt eltölteni, esetleg egészségügyi problémák miatt végleg leszereltetni magukat. Az orvos sincs mindig könnyű helyzetben, kiváltképpen, ha a korábban civilorvosként ténykedett, erre panaszkodik Bauer Ervin doktor is a háború elején: *„Ennyi ember közt, ilyen viszonyokkal mindennap akad legkevesebb ötvennek valami baja-panasza. Eleinte az ember nagyon „orvos”, csupa gyengédség, csupa segítő szándék, bizalom. Akkor aztán rászakad a visszaélések, apró sunyiságok özöne, megijed a felelősségtől; fél, hogy orrot kap, ha mindenkinek hisz és*

mindent meghallgat, idegessé teszi, hogy nem tudhat igazságot tenni sokszor a szimulánsok és igazi betegek közt; egy hét múlva így nevelődik „katonává”, s káromkodik a „páciensekre”, mint a jégeső.” (Bauer 2015:83.) Berde Károly doktor is ugyanezekkel a gondokkal szembesült: „A csapatorvos helyzete igen nehéz. A beteget jelentő bakák nagy része tényleg szimuláns, anamnézisiük és szubjektív panaszai a diagnózis felállításánál alig vehetők tekintetbe. A hallgatólagosan elfogadott elv az, hogy az akinek nincsenek objektív tünetei, az nem tekintendő betegnek. A fiatal csapatorvos azonban nem bízhatik diagnosztikai készségében, s könnyen szem előtt tévesztheti az esetleges objektív tüneteket is. Megeshetik, hogy a valóban beteget szimulánsnak tekinti, s elkergeti. Ezért én senkit sem tekintek szimulánsnak, de akinél objektív tünetet nem találok, diensttauglichnak jelentem ki, mint könnyű beteget, s ezek mindenike egy chininpasztillát kap, melyet szemem előtt össze kell rágnia, úgy, hogy még a menyországot is keserűnek képzelet el. Ráadásul az ebédjét letiltom. Az így megkuráltknak 70 %-a nem jön többé maródivizetre, s ebből tudom, hogy egészséges. Amelyik baka ennek dacára másnap is jelentkezik, az bizonyára beteg.” (Berde XVII. 1917. december 28.)

Már a harcok elején is előfordulnak, háború vége felé azonban megszorodnak az öncsonkítások, pedig amennyiben ez bebizonyosodott a katonákat kivégezték. Egy ilyen esetet említ naplójában Imre Gábor az 1915-ös doberdói harcok idejéből: *”A zászlóaljunk törzsénél szolgáló egyik sváb fegyvermester, hogy megszabaduljon a mindjobban közelgő veszedelemtől, meglötte a lábát. Elkövette az egyik legsúlyosabb vétséget, amelyért a harcvonalban halálbüntetés jár. Egy cipót kötött a lábfejére, hogy a lövés ne okozzon pörkölést, és ne ismerjék fel, milyen közel érte a golyó. Csak egyre nem számított: a fájdalomtól és a belső izgalomtól elájult, és úgy fedezték fel tettének kétségbevonhatatlan bizonyítékaival együtt. Állítólag másnap már halálra ítélték és kivégezték.” (Imre 2015:14. rész)* Kemény Gyula hasonlóképpen ír, szintén 1915-ben: *„Ma október 1-e van. Nem hittük volna tavaly októberben, hogy a háború még ma is tartani fog. Hol vannak az akkori idők, ellenségek? Ma más világ van. Minden egyes napon van két-három halálos ítélet a parancsban, a legtöbb eset persze szökés miatt, de van önlövés miatt is. Ezekért pedig ma halál jár. Aztán a 8-10 évi börtönök csak úgy röpködnek.” (Kemény 2015:23. rész)*

Az első világháborús katonai közegészségügyének forrásai

Az első világháborús katonai közegészségügyének tanulmányozása kapcsán két fontos forráscsoportot kell kiemelni, melyek meghatározták a korszak gondolkodását a közegészségügyi kérdések tekintetében. Az első nagy forráscsoport a korszak katonai közegészségügyének orvosi szakirodalma. A magyar katonai közegészségügyi tankönyvek, könyvek elsősorban német nyelvű munkákra támaszkodva, a speciális magyar viszonyokat, katonai előírásokat figyelembe véve kerültek összeállításra. A hazai irodalom szinte hűen követi ezen külföldi munkák felosztását, nagyobb tartalmi egységeit. Karl Kirchner (1869, 1877.) *Lehrbuch der Militär-Hygiene* című munkája több kiadást is megért, főbb témakörei a felszerelés, táplálkozás, lakhatási viszonyok, betegségek valamint egészségügyi statisztikákat is közöl az európai államok, valamint az amerikai hadseregekről. Hasonló népszerű munkák voltak Paul Myrdacz katonarorvosi kézikönyvei, melyek első kötete 1903-ban jelent meg, s egészen az 1910-es évek közepéig kiegészítő kötetekben adta közre az újdonságokat, változásokat a szerző. Minden bizonnyal jól ismert és forgatott könyvek voltak az 1910-ben Berlinben kiadott *Lehrbuch der Militärhygiene* kötetei. (Bischoff, Hoffmann, Schwiening 1910.) A kötetek tematikája a következő főbb kérdéseket járja körül: a megfelelő katonai

ruházat és felszerelés; élelmiszerek típusai, élelmiszerellátás a hadseregben; vízellátás, a katonaság elhelyezésére szolgáló építmények, a kaszárnyák, katonai kórházak épülettípusai, azok beosztása, elrendezése, az épületek fűtése, szellőztetése, világítása, talajviszonyok, külön kötet foglalkozik a járványos és nem járványos betegségekkel, valamint egy könyvet szentelnek a statisztikai adatoknak.

A hazai munkák közül Bíró Ede (1911.) katonai közegészségtan tankönyvét kell kiemelni, mely magyar nyelven rendszerezi a 20. század elejének legkorszerűbb ismereteit a témában. Bíró Ede könyvének előszavában utal is arra, hogy a korszak külföldi irodalmát ismeri, felhasználta műve írásánál, a magyar szerzők közül Riegler Gusztáv, Liebermann Jenő és Kertész János munkáit használta. (Bíró 1911: V-VI.) Természetesen művét a magyar honvédség viszonyaira alkalmazva, a magyar szabályzatok figyelembe vételével készítette el. A mű 12 fejezetben foglalkozik a legalapvetőbb katonai közegészségügyi kérdésekkel: a katonák ruházata, menet egészségügy, vízvizsgálat, a fűtés, a szellőztetés, a világítás, táplálkozás, fontosabb tápszerek vizsgálata, a talaj és annak vizsgálata, a lakás egészségügy, valamint a fertőző betegségek témáit járja körül alaposan.

A közegészségtan könyvek, tankönyvek egy ideális állapotot festenek le, természetszerűleg ezt kellett volna a valóságban is megközelíteni, elérni. A lefektetett elvek igen korszerűek, a bemutatott eszközök, vizsgálati módszerek a korszakban elérhető legmodernebb technikát alkalmazzák. A könyvek többsége azonban az első világháború előtti, főként békés viszonyokra tartalmaz előírásokat, javaslatokat. A háború alatti közegészségügyi problémákra kevésbé, vagy csak utalás formájában térnek ki. A hadgyakorlatok alatti egészségügyi feladatokról több szó esik, mint a háború idején fellépőkről. A bekövetkező jelentős közegészségügyi problémákkal, az álló-, majd évekig elhúzódó háborúval kapcsolatos gondokkal, az új járványos betegségekkel (pl. spanyolnátha), a modern fegyverek okozta sérülésekkel, a gáztámadások okozta traumákkal, a sok pszichés sérülttel még nem számolhattak. Az honvédorvosi kar természetesen reagálni igyekszik már a háború alatt is a megváltozott körülményekre. Az orvosi hetilapok, folyóiratok hasábjain a változó sebészi, orvosi technikákat, új oltóanyagokat, javasolt, frissen kifejlesztett metódusokat és azok leírásait a harctéren szolgáló, vagy a hátszói kórházakban működő orvosokhoz is igyekeztek eljuttatni. Tudjuk, hogy sok orvos még a frontvonalban is forgatta ezek a lapokat, így az új technikák, módszerek ismerete eljutott csapatorvosokhoz is. Berde Károly naplóiban többször is megemlékezik arról, hogy járhatja az *Orvosi Hetilapot*, igyekszik a háborús évek alatt is lépést tartani az orvostudomány fejlődésével: „*Most már szellemileg is berendezkedtem, járatom az Uj Időket, Orvosi Hetilapot, Az Ujságot, most van mindig olvasnivalóm, s csak 6 nappal állok a kulturában hátrább, mint az otthoniak.*” (Berde VI. 1915. november 28.) „[...] bár az *Orvosi Hetilapot* ismereteim fel-felujtása céljából A-tól Z-ig végigolvasom hetenkint, mégis érzem, hogy rengeteget kell újból tanulnom a háború után. Hát mi az az ethylén diamin? Leitner Fülöptől olvastam az *Orvosi Hetilapban* egy közleményt a hasi sérültek kezeléséről a *Hilfsplatzon*. Therápiás methodikájával nagyon szép eredményeket mutat fel, s ezt teljesen értem és méltányolom is, de nekem feltűnt, hogy ő csak a peritonitisre van tekintettel, csak azt emeli ki, s csak olyan eseteket tárgyal, hogy a peritonitist leküzdötte, de nem emlékszik meg arról, ami a *Hilfsplatzon* nekem már tavaly feltűnt, t.i. a belső elvérzésekről. Nálam a *hilfsplatzon* elhaltak 50-90-jénél ez volt a halál oka, s nem a peritonitis. Elhatároztam, hogy módszere szerint fogom kezelni a hasi sérültjeimet, s íme az első esetem, tegnapelőtt egy káplár, a Leitner féle kezelés azonnali bevezetése dacára, a sebesülést követő huszadik órában belső elvérzés tünetei között meghalt. A belső elvérzések

gyakoróságára fel fogom hívni a Leitner figyelmét. Ugyancsak élveztem a Hetilapban a Gergő-Pólya harczot, s nagy lelki elégtételemmel szolgált Pólyának azon véleménye, hogy Stanislau nincs a frontban. Gergő ugyanis azzal takarózik, sőt szent műfelháborodással hangsúlyozza, hogy ő Budapeستől távol, a fronton dolgozik, Stanislauban, s ezt ép oly bőszen ordítja a beavatatlan világ fülébe, mint a többi Etappengeier és Etappenschwein, ki bőrét jól bebiztosítva csörgeti kardját és araszos sarkantyúját a front mögött 30-40 Km-re az Etappengebieten, még ágyudörgést sem hallva, de állandóan veregetve a mellét, hogy a „frontban” van. Méltatlankodva veti oda Pályának, hogy ő Stanislauban dolgozik, ő Orvosi Hetilapot sohasem is láthat. Istenem! Hisz én igazán a frontban vagyok, s mégis pontosan megkapok minden szellemi terméket, amire szükségem van.” (Berde VII. 1915. december 30.)

A háború után a tapasztalatok összegzése évekre munkát adott a katoniorvosi karnak: a *Honvédorvos* vagy a „civil” orvosi folyóiratok (kiemelten az *Orvosi Hetilap*) hasábjain még a 1930-as években is olvashatunk olyan összefoglaló, a Nagy Háborúra visszatekintő cikkeket, melyek háború tapasztalatait igyekeznek egy jövőben vívandó újabb összecsapás esetén hasznosítani. Néhány példa a *Honvédorvos* című lapból: Maurer Frigyes (1929: 61-67.) a háború alatt szerzett hadisebészeti tapasztalatairól, Bartos Dezső (1937: 137-141.) főorvos a tífuszoltások eredményességéről, Lippay Artúr (1936: 6-12.) és Korondi Oszvald (1936: 13-16.) katoniorvosok a békében és háborúban folytatott belorvosi és sebészi működéséről, 1930-ban Sáfár László (1930: 83-85.) ezredorvos az állásharc esetén javallott sebesültszállítási módokról értekezett a *Honvédorvos* hasábjain. A megfigyelhető az a törekvés is, hogy a külföldi szakirodalomból, akár a korábbi ellenséges országok képviselőitől mutassanak be tanulmányokat a katonaegészségügy fejlődéséből. 1937-ben Schickelé (1937:105-111.) francia tábornok-orvos a tábori egészségügyi szolgálat szervezetének és működésének alapelveit mutatja be hazája katonai szervezetének példáján keresztül, de általános alapelvek levonásával. Magyar szerző tollából származik, de szinte valamennyi szembenálló fél statisztikai adatait feldolgozta az a tanulmány, mely a nemi betegségek arányát vizsgálta a különböző hadseregekben a 1800-as évek végétől az 1930-as évekig (Franz 1934:21-35.)

Az első világháborús katonai közegészségügy tanulmányozása során megkerülhetetlen az orvosi szakirodalom mellett a katonai szabályzatok, utasítások megismerése. Az egészségügyre vonatkozó szabályzatok közül a H-14-es egészségügyi szabályzat mellett, a H-11-es fertőző betegségek elleni védekezéssel kapcsolatos szabályzat, az A-32-es szolgálati szabályzat, az E-3-as utasítás, mely az egészségápolására vonatkozik, de az étellemezéssel kapcsolatos utasítások (G-7, G-34), vagy az A-26-os öltözeti szabályzat is tartalmaznak közegészségüggyel kapcsolatos rendelkezéseket. Több kisebb, apróbb részletre kiterjedő utasítást is érdemes áttekinteni, mert bár csak kisebb területre terjednek ki a szabályozások, de itt is találhatunk olyan részleteket, melyek a közegészségügy vizsgálata kapcsán fel tudunk használni (pl. mozgókonyhák használatáról szóló utasítás vagy a ruházat kezelésére vonatkozó szabályzatok).

A levéltári források közül a Hadtörténeti Levéltár (az anyag egy része a bécsi hadilevéltárban található) egészségügyi anyagát érdemes megemlíteni, az iratok repertóriumát Kiss Gábor készítette el (Kiss 2003.). A levéltári források közül mindképpen érdemes kiemelni azt az iratanyagot, melyben a katoniorvosok 1924-ben a háború egészségügyi tapasztalatait igyekeztek összegyűjteni. A katoniorvosoktól 20 kérdésre vártak választ, a kérdések közül több is foglalkozott közegészségügyi kérdésekkel: fertőző betegségek, ellátás, az egészségügyi ellátás a világháború alatt. Az iratanyag egy része írásban is megjelent:

először a *Magyar Katonai Közlöny* hasábjain Sótér Elek és Suhay Imre válogatásában, a szemelvények 1930-ban a *Honvédorvosban* is megjelentek (Sótér, Suhay 1930.), az 1990-es években Plavec Tibor jelentetett meg tanulmányt és válogatást a katonáorvosok válaszaiból. (Plavec 1995-1996.)

Menetegészségtan

A katonai közegészségtannal foglalkozó könyvek is kiemelik, hogy a katonai szolgálat számtalan esetben különböző betegségek előidézője és oka lehet. A harcképesség fenntartása érdekében a katonáorvosok fontos feladata, hogy ezen betegségek előfordulását a minimálisra igyekezzenek csökkenteni. Az egészségre ártalmasak lehetnek a megerőltető gyakorlatok, menetek, a nagy hideg és meleg, a gyakori szabadban táborozás, a nem megfelelő lakhatási viszonyok. Különösen az erőltetett menetek esetén kell megbetegedésekkel, rosszulléttel számolni, hiszen ekkor a katonáknak napi 35 kilométert kellett megtenni, a ruházat és felszerelés, melyet magukkal kellett vinni kb. 30 kg-ot tett ki. A gyengébb fizikumú, vagy túlterhelt katonák gyakran lettek rosszul, különösen az erőltetett menetek, a gyors előre vagy visszavonulások idején. Az időjárás is befolyásolta a menetek alatt a katonák egészségi állapotát. Nyáron hőség, napszúrás, míg télen fagyás, meghűlés fenyegette a menetszlopok tagjait. De lábfeltörés, csonthártyagyulladás vagy a kevésbé veszélyes, de kellemetlen lábdagadás is velejárója volt a meneteléseknek. A lovas egységeknél különböző feldörzsölések, feltörések fordultak elő, ezek akár mély, súlyosabb sebeket is okozhattak. Veszélyforrás volt a lóról vagy lóval való elesés is, amely akár nagyon súlyos, halálos sérülést is okozhatott. (Bíró 1911:9-16.)

A menetek alkalmával fokozott figyelmet kellett fordítani a megfelelő pihenő időre, melynek keretében lehetőség nyílt a felszerelés, ruházat megigazítására, a szükség elvégzésére, valamint étkezésre és vízivásra. Az menetek alatti első rövid, tízperces pihenőre fél óra után, hosszú pihenőre a menethossz felénél kerülhetett sor, ez utóbbi 1 óra hosszát tartott. Kedvező időjárási és terepviszonyok mellett a gyalogság 15 km, míg a lovasság 22 km-t tudott megtenni nagyobb pihenő nélkül. Az első világháború időszakában különösen támadások és visszavonulások idején a harci helyzet függvényéhez kellett alkalmazkodni a menetek, pihenőidők kiadása tekintetében. Gyakran pihenőidő nélkül, igen nehéz körülmények között mozogtak a csapatok.

Berde Károly 1914-es hadi naplója több galíciai menetelésről is tudósít. Galíciában az őszi meneteléseket a hideg, esős időjárás és az óriási sár nehezítette. A katonák már az első, nem túl megerőltető meneteket sem bírták: „*A légénység az úton gyengének bizonyult. Rövid idő alatt többen kidőlték, pedig nem volt nehéz út.*” (Berde I. 1914. szeptember 29.) Pár nappal később már a rettenetes időjárás és a rossz ellátás miatt is nagy szenvedéseket okoz a menetelés: „*Szürkületkor zúgó szélben és esőben indultunk tovább. Még 6 órai marsot helyeztek kilátásba. Hiszen bár úgy lett volna! A szekerek ottmaradtak, s a mi zászlóaljunk egyedül elindult. Rettenetes menetelés volt. Alig tudtunk haladni az óriási sárban, vaksötétben, áztam és fáradt voltam. Az okt. 5-én éjjel szerzett rheumám erősen kínozott. Órák hosszáig meneteltünk egy rengeteg erdőben iszonyú sárban. A mesebeli rengeteg erdőt ilyennek képzeltem el gyermekkoromban. Minden 10 lépés után megálltunk és percekig vártunk. Rémes komisz volt. A jágerek egyre másra estek ki a sorból, hogy pár pillanatot pihenjenek. Bennem is csak az intelligencia tartotta még a szuszt. Éjfél után kiértünk az erdőből egy faluba, hol morva orvos barátunk elmaradt tőlünk, s bár nekem erősen fáj a lábam, hogy kétrét görbültem, mentem tovább. Irányunkban állandó fényfelvillanás és*

ágyúdörgés. Nemsokára megérkezett Kaiserer, a chefarzt, s azt mondta, hogy ütközetünk lesz. Dehogyan lett. Reggelig vesztegeltünk talpon állva egy erdőben, anélkül, hogy valami lett volna. A fáradtság és álom csaknem megölt. Fáztam, éheztem. Volt néhány retkem, azt ettem meg. Sokszor talpon állva elaludtam és megtántorodtam. Végre befeküdtem a hideg, nedves homokba, de ott sem lehetett aludni, mert minden ötpercben 10 lépést kellett előbbre menni. Elkeseredésem elérte tetőfokát. Elhatároztam, hogy ha ez így megy tovább, megugrom, vagy meglövöm magam. Így egy pár hetem csendes lesz. A hideg, az éhség, a halálos masírozás (24 órája mentünk már), az eső, a szállás hiánya, álmatlanság készítették e gondolatra.” (Berde I. 1914. október 10.)

1914 őszén Bauer Ervin hasonló körülményekről számol be naplójában: „Fárasztó, erős menetelés – majd mindig szakadó esőben: első nap például reggel öttől este nyolcig mentünk keményen, alig valami pihenővel. A gefechtstrain a konyhával nálunk volt ugyan, de kevés a főznievaló, aztán a rövid raszton el sem fogyaszthatta az ember – sokszor kellett félbehagyni, továbbmenni. Sok ember kidült; betegeket küldtem vissza a sambori kórházba, kimerülteket összeültem egy csomóba ötöt-hatot az út szélén, ha majd bírnak, induljanak utánunk! Sokszor be is értek a közeli faluban; persze akkor meg a pihenő végére érkeztek az istenadták.” (Bauer 2015:82.)

A fenti történet összecseng Berde Károly naplójában a harctéri bakanyomor címen leírt megpróbáltatásokkal: „Minden menetelésnél előfordul: A gyaloglást kevésbé bíró, gyengébb bakák menetelés közben kidőlnek, elmaradoznak, s csak órák multával érik ismét utol csapatjukat, mikor az már Kantonierungban van. Ezeket az elmaradozókat hívják „Nachzüglereknek”, s úgy parancsnokuk, mint orvosuk a lehető legrosszabb szemmel nézik őket, holott gyakran igazán szánalomra méltók. Mi történik ezekkel, ha utoléri a csapatot? Ahelyett, hogy mint leginkább elfáradottak azonnal pihenőre térhetnének, órákon át kell megkeresniök a századjukat, s ha ezt megtalálták, menáoszt nem kapnak, mert ezt már régen kiosztották és megették, ellenben Gefreiertől felfelé minden altisztól kikapnak a késésért.” (Berde XVII. 1917. december 28.)

Nyáron a hőség miatt dőlnek ki a bakák: „Ma reggel miután kenyeret és bort faszoltunk, 1/2 7 tájban elindultunk északkeletre. [...] A meleg nagy, a hátizsákok nehezek, sok baka elmaradt, kidült. Két hőgutta esetem is volt, egyik úgy rángatózott, mint egy tetanusos. Hideg folyadékra azonban magához tért. Ez a Mannschaft még fiatal, s szokatlan dolog neki a Feld. [...] Délben folytatom. Raszt Potoczek mellett. Legalább egy szakasznyi ember dől ki, míg ideértünk. Némelyik amint kidől, soporosus, egyiket alig tudtam felköltetni. Igen nehezek még a torniszterek.” (Berde V. 1915. augusztus 3.)

A hegyekben a terep még nehezebbé tette a meneteket. A magas, olykor 2000 méternél magasabb csúcsok közelébe feljutni akkor sem volt könnyű, ha közben nem lőtték a menetelőket az ellenséges állásokból. A Kárpátokban, az Alpokban különösen azoknak volt nehéz dolguk, akik az alföldről érkeztek, és itt találkoztak első ízben magas hegyi viszonyokkal. A nagyváradi vagy debreceni ezredek katonái az Isonzó vidékén nemcsak a harcokat, hanem a terepviszonyokat is megszenvedték.

Kemény Gyula naplójában olvashatunk arról, milyen veszélyes is volt a 2000 méter magas hegyekre feljutni: „Az emberek csak sátorlapot, két konzervet, 200 töltényt visznek. Úgy látszik, hogy itt csupa új dolgok lesznek. Ugyanis délután 5 óra körül indulunk el a Krnre s egyfolytában haladva másnap reggel 4-kor érkezünk meg. Hanem ez olyan út volt, amelyet köztünk még a zászlóaljban senki sem csinált. Tudniillik a gyalogösvény a Sleme planinának az ellenség felé néző oldalán vezet, ezt használni nem lehet. Magára a hegyre toronyiránt

megyünk, de olyan meredek, hogy nem mer az ember visszaneézni, mert leszédül. Az elsők az itt-ott levő gyepebe kis nyomot vágnak a sarkukkal, ebbe lépked a többi, de jobbra-balra nézni, vagy pláne lefelé senki sem mer. Borzalmas út lehet ez nappal is, hát még éjjel, ahogy mi megyünk. Minden lépést remegve tesz az ember, halálos félelem fogja el arra a gondolatra, hogy a sziklákön át 1900 métert zuhanjon. Egyik nagy kő mellett egy civil hulla fekszik kalap nélkül, összevissza törve. Ez a szerencsétlen eleséget szállított fel a hátán a hegyen lévő csendőröknek.

Néha egy kis laposabb hely következik, akik odaérnek megállanak, azaz hasra feküsznek, de annál rosszabb ez a hátrább levőknek, akik majdnem 90 fokos hegynek állanak. Sötét van, senki sem gondolja, hogy itt 1200 ember kapaszkodik felfelé. Halotti csend, nem szól senki egy szót sem, csak zihálás hallszik, az öregebbek nyögnek. Mint a tolvajok mászunk négykézláb az előttünk mászó fekete tömeg után. Érdekes, hogy hogy fél az ember a lezuhanástól, jobban mint a golyóktól, de borzalmasabb is ez. A bajt egymásnak okozhatjuk.” (Kemény 2015:4. rész)

Építkezés a frontvonalban: fedezékek, lakóhelyek, segélyhelyek

A frontvonalak megmerevedésével egy időben valamennyi hadszíntéren lövészárkok bonyolult rendszere épült ki: futóárkokkal, bunkerekkel, ágyúállásokkal, szögesdrótakadályokkal. A lövészárkokban zajló élet mind lelkileg, mind fizikailag erősen megterhelő volt. A folyamatos életveszélyt, pergőtüzeket, harci készültséget nem is bírták sokáig a katonák. Ezekben a lövészárkokban nem töltöttek huzamosabb időt, általában pár naptól egy hónapig tartott az az időszak, mely alatt itt tartózkodtak, de többször is visszatérhettek a csapatok egy-egy rövidebb pihenőidő után a korábbi helyszínekre. A lövészárkok kialakítása volt a csapatok első feladata, amint birtokba vettek egy-egy elfoglalt, visszafoglalt területet. Imre Gábor az olasz fronton csapatával épített lövészárokról ad szemléletes leírást naplójában: „A szürke homokzsákok jól beleolvadtak a köves talajba, sőt a mellvéd elejét lapos kövekkel szépen elmaszkíroztuk – mint ahogy a zengzetes K.u.K. nyelven nevezni szoktuk azt az eljárást, ha valamit úgy eltakartunk, hogy az messzebről ne legyen észrevehető. Nekünk most a karszt jellegzetes kőjelleget kellett adnunk az állásoknak. Természetesen ez nem sikerülhetett teljesen. Az előttünk futó drótakadály is jelezte, hol húzódik az állás.

A három sor drótakadály is úgy-ahogy helyre lett hozva. Üres konzervdobozok lógtak a drótokon, hogy esetleges éjjeli rajtaütés alkalmával kolompoljanak. Sokszor gondolkodtam azon, hogy a hadvezetőségünk miért nem kísérli meg a drótokat elektromos árammal telítetni. Milyen meglepetés lenne ez a támadó olaszok részére”. (Imre 2015:5. rész)

A lövészárkokban tapasztalható közegészségügyi állapotok komoly aggodalomra adtak okot nemcsak az orvosoknak, hanem a katonai vezetőknek is. Az elemi közegészségügyi szabályokat sem tudták betartani. Kemény Gyula naplójában több megrázó erejű leírást is közread a temetetlen holtakkal zsúfolt, felázott, vizes, mocsos lövészárokról. Természetesen orvosként látta ezen helyzet veszélyeit is: a fertőzések, járványok szinte mindennaposak voltak, az élősködőket kiirtani nem lehetett. Az időjárás is meg tudta keseríteni a lövészárkokban szolgálatot teljesítő katonák életét, gyakoriak voltak télen a fagyási sérülések, az elfertőződött sebek okozta súlyos betegségek. De a pszichés megterhelés is nagyon komoly problémát jelentett, a temetetlen holtak látványa, a szenvedések a harci morált is aláásták. Kemény Gyula 1915. július 22-től augusztus közepéig tartózkodik egységével a Krn-környéki hegyekben, a lövészárkokban rettenetes állapotokkal szembesült: „A lövészárkok

épp a gerincen húzódik, annyira, amennyire bele van a sziklába vésve, körülbelül úgy csípő magasságig, a további rész egyszerűen kövekkel, közben homokzsákokkal van mindkét oldalról felrakva úgy, hogy az ember vállmagasságig fedve van, csak a fejet kell lehúzni. Helyenként azonban derékszögben görnyedve is kilátszik az ember. A lövészárók feneke síkos, lapos terméskövekből áll, helyenként mélyebb gödrök, ahol jobban ki lehetett ásni, néhol roppant meredek. Éjjel valami rettenetes benne mászkálni. Most hozzá az eső. Éppen állandóan esik. A nagy víztömeg itt az árokban fut lefelé keresztül az ott guggoló bakákon, akik meggémberedett végtagjaikat ott rázzák, de el nem mozdulhatnak a helyükből. Mereven bámulnak lefelé, mint az odaállított bábuk. Majd térdig a vízben. Irgalmatlan bűz van mindenfelé s ennek két oka van. Nappal csak kimozdulni, fejet kidugni életveszélyes. A legjobb lövők állanak velünk szemben s most tekintve a rendetlen étkezést, az agyonfázást stb. majd minden ember hasfájós, mindnek hasmenése van. Az angolosan berendezett illemhelyet az árok pótolja. És hány száz baka van itt. Elképzelhető a bűz. De van ennél rettenetesebb valami is. Egyenesen borzalmas. Az elesett társak is az árokban fekszenek, az ember hullákon lépdél, botlik, sokról az ember azt hiszi, hogy alvó baka, pedig az illető már rég meghalt, de így is hűen kitart még élő pajtása mellett, éppen arra vár, aztán 2, 3, 10, 100 fekszik le örökre szétroncsolt tagokkal, fejjel. Jönnek új élők, akik a régi halott társakat odébb nyomják, hengerítik, avagy s ez a leggyakoribb, köveket raknak pár darabot rá, arra ülnek, állnak, míg a szívós test elbírja a követ a rajta ülővel együtt. Némelyik hulla rettenetes ábrázattal mered társára, ezt már nem szereti nézni a baka s a fejet elforgatják, nagy kővel letakarják. Rettenetes érzés ez az előre, de tűrik valahogy, mert két nap két éjjel után minden zászlóaljat úgyis leváltanak, tehát két nap alatt vagy leváltják, vagy meghal a baka s ezért tűri el valahogy a rettentő szagot.” (Kemény 2015:12. rész) „Éjjel kezdődik valami egészségügyi javítgatás, ha már muszáj. A hullákat nagy részben kidobják az árok mellé, jobbra, vagy balra, így kikerül a hulla az árokból két, esetleg három lépés távolságra. A szaga még jobban érzik. Egyesek rosszul lesznek, de hiába. De azért még mindig megbotlik az ember a hullákban itt-ott. Ezek már régiek (bosnyákok) rizskásaszerűek, rettentően büzlenek, mert szét vannak tiporva az emberi trágyával együtt. Szóval egy és ugyanazon fél-háromnegyed méter széles árok a hálószoba, az ágy, az abort, az ebédlő, a temető. Némely helyen egyenesen ki van fektetve a hulla az árok hosszában s igazi fedezék. A rothadó hullák, az emberi trágya teszi rettenetessé az árkot.” (Kemény 2015:13. rész)

Az árokrendszer mellett a megfelelő fedezékek, segélyhelyek felépítését is rögtön meg kellett kezdeni: „Azonnal fedezéket ásni. A bakáknak van, de a segélyhelynek nincs, mert a segélyhelyek messze lent az út mellett vannak az ágyú lőtávolságán kívül. A tartalék fedezékek mögött ásunk, fejtjük a követ, irgalmatlan sziklákat éjjel két óráig. Én s az önkéntesem is csákányol, ásóval, lapáttal dolgozunk. De a bakák is egész éjjel dolgoznak, nekik könnyebb, ők még csak jobban kiépítik az elődjeiktől átvett fedezéket. Roppant nehéz kérdés a fedezéképítés, mert három oldalról be van löve. Szabadban a kövek közt alszunk az Isten ege alatt, amely úgy háromnegyed óráig bőven ontja az esőt, de aztán megkönyörül és eláll.” (Kemény 2015:6. rész)

Berde Károly és segélyhelye a frontvonalhoz egészen közel, a többször is napokon át tartó pergőtűz ellenére egy megfelelő erődöt igyekezett létrehozni a Monte Cimone tetején. A fiatal és lelkes csapatorvos Berde Károly több tervet is készít az építkezésekhez, az egyes épületek elhelyezkedését, metszetrajzait is közli naplóiban. Természetesen ezek a fedezékek, „erődök” a helyben talált anyagokból, korábbi épületek bontott fadeszkáiból épültek, igyekeztek a földrajzi adottságokat is előnyükre fordítani, jól védhető, akár sziklával

körbeölelt helyre építeni az épületeket. Az Alpokban több helyütt lehetőség nyílt „cavernák” létrehozására, ezek a már korábbi természetes barlangok mélyítésével, vagy újak kirobantásával készültek el. Hasznuk a Monte Cimonén a pergőtüzek elleni védekezésben szinte nélkülözhetetlen volt. Berde doktor részletes leírást ad naplójában az építkezési munkálatokról: *„Ötödik nap a Mt. Cimonén. Ma ismét sokat ágyuzik a talián, a mai délután sem tudtam úgy eltölteni, ahogy akartam, t. i. építkezéssel, mert állandóan két nehézágyú srappnelljei pukkantak a Hilfsplatz felett. Hosszú időn át a fedezékekben kellett vesztegelniünk, pedig igen sok a tennivaló. Amint az őrnagytól hallottam, a Monte Cimonét tábori erődde kell kiépíteniünk, ez a felsőbbtség parancsa. (Egyben a szükségé is!) Minden ember épít, fákat dönt, sziklát fészít, gyepféglát vág és hord, fúr, farag, kalapál stb. s ez így megy éjjel-nappal. Éjjel ott, hova az ellenség nappal belát, nappal pedig az erdőborította helyeken, mint pl. Hilfsplatzomon is. S a munkát éjjel-nappal zavarja, de meg nem akadályozza az ellenséges ágyutűz. A Hilfsplatz, amint azt Dr Kehrertől átvettem, legfennebb egy könnyű eső ellen menedéket nyújtó kunyhócsoport volt, elrejtve egy kis katlanban, melyhez még gyalogösvény sem vezetett. Primitív fenyőkéreg kalibák a bozót között. Én nagyarányú tervet dolgoztam ki a Hilfsplatznak olyanná való kiépítésére, hogy az nemcsak a legkomiszabb időjárás, hanem a lehetőség határáig az ágyutűz ellen is védelmet nyújtson, s kényelmes és biztos tanyája legyen nemcsak az én, hanem a mindenkori cimonei segélyhelynek. Persze, hogy a munka heteket fog igényelni, s összes embereim tschechernolni fognak, de az bizonyos, hogy az utódom áldani fog. Ha elkészülök vele, a naplómhoz fogom mellékelni a helyszínrajzát annak a Hilfsplatznak, amit Kehrertől átvettem, s annak a másíknak, amit ugyanazon a helyen én kiépítettem, s megerősítettem. Az első nehézségen túl vagyunk már. A telepet két kényelmes erdei út köti össze a cimonei műúttal, figyelmeztető, utmutató táblákkal ellátva. Ez elsősorban a Soskola, a Rutzensdorfer és a Gróf érdeme. A Kéregpalotával párhuzamosan, de kissé mélyebben a katlanban, készen áll a legénység lakásául szolgáló nagy barakk. Flöckner és a Blessiertenträgerok kezeit dicséri. Jelenleg folyik legnehezebb munkánk, a lehetőleg igen erős, kisebb gránátok teletalálatának is ellenálló fedezékek, az u. n. „erődök” építése, melyekbe pergőtűz elől vonulunk. Az egyik, melyhez tegnap fogtunk hozzá, s holnaputánra már készen is fog állani; „Mária-erőd” nevet fogja viselni, a legénység me[ne]dék helyéül fog szolgálni. a katlan északkeleti oldalán egy kb. 1 m. magas, 1 m. széles és 4 méter hosszú vajúlat van a sziklafalban, olyan, mint egy az egyik oldalán nyitott folyosó, illetőleg mint egy alagutnak a fele. Ez képezi a Mária erőd magvát. Ennek boltozatát gerendákkal alátámasztattam, a nyitott oldalát vastag, függőleges fenyőtörzsekkel és kb. egy méter vastagságú, hatalmas szikladarabokból és gyepféglákból álló kyklops fallal elzárattam, csak az északnyugati végén hagytam keskeny bejáratot. Így egy hosszú, zárt folyosót kaptam, mely igen jó „todsicher” fedezék volna, ha a katlan ellenkező délnyugati oldalán állana, mert akkor a természetes sziklafal nézne az ellenség felé, s nem az annál sokkal gyengébb, s mozsárlövedéknek aligha ellenálló kyklopsfal. Srapnell, robbanási törmelékek és szilánkok, s könnyű gránát teletalálata ellen azonban bővön elégséges. Az egész műnek alaprajzát és keresztmetszetét a következő oldalra rajzoltam fel. Az Erzsébet erőd az előbbinél kisebb méretű lesz, a magam és segédeim számára. Ezt a katlan délnyugati oldalára tervezem, oda, hol most a Soskola viskója áll. Ennek a rendszere is elütrő lesz a Mária erődétől, s óriási előnye lesz az előbbie felett az, hogy természetes sziklafalával fog a legveszedelmesebb olasz ütegállások, a Soglio del Brospile, Priafora és Cogolo erőd felé nézni. Egyben a megépítése is sokkal nehezebb lesz, mert itt feltétlenül robbanttatnunk kell, csupán csákánnyal itt nem*

fogunk boldogulni. az erődök kiépítése után a Hilfsplatz telkének rendezése lesz a nagy munka.” (Berde XIII. 1916. július 12.)

Élelem- és vízellátás

Az 1876-ban kiadott, honvédelelmezési tisztek számára készült utasítás kiemeli, hogy háború idején milyen fontos a csapatok megfelelő ételmezése: „*A szolgálati szabályzat határozványai szerint minden csapat-parancsnoknak kötelessége az alárendelt osztályok jólétéről gondoskodni. Bekövetkező mozgósításkor és a hadjárat alatt e kötelesség annyiban fokozódik, hogy csapatoknak hadjáratbani való ételmezése nagyobb fontosságot nyer, és rendszerint több nehézséggel jár, mint békében.*” (Vezérfonal 1876:1.) Az 1930-as években írott, s a világháború hadseregének ellátását taglaló könyv már jóval keményebben fogalmaz: „*... háborúban a gazdasági és számviteli szempontok háttérbe szorúlnak. Az ételmezt, felszerelést és ruházatot – kerüljön bármibe – a kellő időben és helyen, amint azt a hadműveletek megkívánják okvetlenül elő kell teremteni.*” (Gottl, Mojzer 193?:19.)

Bíró Ede katonai közegészségtan tankönyvében a katonaságnál végzett korábbi kalóriavizsgálatokra hivatkozva egy katona napi szükségletét 3000 kalóriában határozta meg. Ennek összetétele 16 % fehérje kellett legyen, a megmaradt 84 %-ot 1:4 arányban kellett felosztani a zsírok és szénhidrátok között. Ezek alapján az ajánlott táplálékbevitel ideális esetben 118 g fehérjét, 56 g zsírt, 500 g szénhidrátot tartalmazott. (Bíró 1911:108.) Természetesen több minden befolyásolhatta a kalóriabevitel mennyiségét és az ajánlott összetételt is. Például az éghajlat, vagy az évszak is, ekképpen hidegben több zsír-, míg melegben több szénhidrát bevitelét ajánlották. De a katonák feladatai, nagyobb testi-fizikai igénybe vétele esetén is több kalóriát szükséges magukhoz venni. Már a nagyobb hadgyakorlatok idejére is megnövelt mennyiségű ételmezt 135 g fehérjét, 50 g zsírt és 540 g szénhidrátot ajánl a korabeli szakirodalom. Háború esetén a harcoló alakulatok már 145 gr fehérje, 80 gr zsír és 540 gr szénhidrát mennyiségű ételmezszerre voltak jogosultak személynként. (Bíró 1911:111.)

A hadsereg ételmezésének irányító szerveit a hadtáp-főparancsnokság (hadsereg-főparancsnokság szállásmesteri osztálya) és a hadsereg/hadseregcsoport-parancsnokságok szerveit képező hadtáp-parancsnokságok (szállásmesteri osztályok) alkották. Ezen osztályok feladata volt az ételmezt-utánszállítás megszervezése. (Gottl, Mojzer 193?:146.) A hadosztályok a hadtesttől kapott ellátmány kiegészítették helyszíni vásárlásokkal, illetve saját vágóhelyeket is működtettek. Az ételmezszer ellátó oszlopokon és lépcsőkön keresztül juttatták el a csapatokhoz: egy vagonban 10 t, egy gépkocsiban 2 t, míg 1 lovaskocsin 3 q mennyiséget tudtak szállítani. Az ezredeknél is felállították a sütődéket, illetve az elosztás működtetéséhez gazdasági részlegeket. (Bencze 2000:149.) Az ételmezszerellátó oszlopok mindegyike hat lépcsőből állott, a lépcsők mindegyike az ellátandó seregtest részére egy napi szabványos vagy tartalékételmezt szállított. A csapatok ételmezési felszerelése ahhoz igazodott, hogy a seregtest milyen terepre volt rendelve, a sík területekre tábori, míg hegyi viszonyok között hegyfelszerelést kaptak a csapatok. A tábori felszerelésbe mozgókonyhák és járművek, míg a hegyi viszonyok között főzőládák és málhásállatok tartoztak bele. (Gottl, Mojzer 193?:143.)

Az hadtápszolgálat különösen a harcok idején nem volt problémamentes. Az első világháborúban főképp a konyhák megfelelő elhelyezése, a csapatoktól való elmaradozása és a harcoló katonákhoz az étel eljuttatásának nehézkessége jelentett olykor megoldhatatlan feladatot, a háború előre haladtával pedig szinte minden ételmezszerfajtából súlyos hiány lépett fel, pedig a harcoló alakulatokat előnyben kellett részesíteni az ellátás során. Gyakran a rossz

útvizonyok miatt nem tudták követni a csapatok mozgását a konyhák, a szerb vagy galíciai hadszíntéren gyakran a sárba süppedtek az amúgy is nehezebben mozduló konyhák. A hegyekben a terepviszonyok miatt az élelem eljuttatása némely esetben szállítójárművel vagy állatok igénybevételeivel sem volt lehetséges.

Kemény Gyula szerint „a legénység élelmezéséről köteteket lehetne írni. Egyenesen gyalázatos dolgok fordulnak elő. Még soha itt elől 12 hónap óta egyetlen baka, egyetlen tiszt a szabályzat szerinti járandóságát meg nem kapta. A lapok közlik, hogy nálunk egy baka egy napra mit kap. Egyenesen felforr az emberben a vér, hogy mekkora svindlik vannak. Tehát pl. naponta egy ember (tiszt is) a szabályzat szerint fél liter bort kap, de hatodik hete vagyunk itt az olasz határon, azért mégis csak [1915.] július 5-6-án kapott először minden baka negyed liter bort. Szalonna is jár minden nap, kapunk úgy négy hetenként egyszer s akkor is egy baka egy hüvelykujjnyit. Itt a határon az állásban csak napjában egyszer kap meleg ételt a baka.

Soha még a megillető adagot baka ki nem kapta az állásban. Hát a kenyér? A legfontosabb. Nem tudom, hogy mennyi jár, de egy napra egy fél kenyeret ritkán kap egy ember és hozzá milyet! Csupa sültelen és penészes, ha nem sültelen, akkor csupa kukoricamorzsa. Marékkal mérik ki s a baka tartja a sapkáját. Reggelre, vagy estére feketekávét hoznak az embereknek. Szépen becsomagolt konzerv kávé, de ez sem a régi. A kocka nagysága megvan, de sem kávé, sem cukor nincs benne. Cukor tán egy milligramm sincs benne. Kipróbáltam a régiből egy edényre (6 és fél liter) elég 3 és fél kocka, ebből az újból 7 kocka sem elég, hogy világos kávét lehessen csinálni. De a legnagyobb disznóság, hogy cukor nincs benne. A baka kapja a békebeli adagban, de hol a régi minőség? Végigkóstolom az állásban a 16. századnál a kávét, hát egyenesen gazemberség. (Militär Konserven Fabrik in Királyhida. Frühstückkaffee. 20 Portionen á grm. 23.) Ez a felirata a konzerveknek. Az emberek ott hasalnak éjjel-nappal, miért? Enni csak kaphatnának úgy, ahogy a szabályzat előírja. Kapnak is, de nem annyit, mint amennyi járna. Vagyonokat spórolnak meg, ágyban hálják, tányérból asztalnál esznek, de hol? Ott hátul a hadosztály mögött a trének, etapenkommandók. A hadkiegészítőknél esznek, isznak, kurizálnak, és a bőrük soha sem lesz golyótól lyukas. Meghízva, spórolva mennek haza majd. Nincs ott hátul senki, aki a háború végét kívánja. Nekik csak haszon. Ellenben mi tiszték is kiabálunk itt a fronton, megyünk személyesen a manipuláns őrmesterhez, hogy ma pl. miért nem kaptam meg a fél komiszkenyeremet. Miért nem kapok bort, cukrot stb.? Ülünk 31-en tiszték a fedezékben, amikor tartalékban van a zászlóalj, a tisztí legények bakái csajkában hordják uraiknak az ételt, eszünk a térdünkön, avagy hason fekvé már egy éve, szidjuk a legényt, hogy miért fogadott el komiszkenyeret, kivel kell megfelezni a kenyeret stb.” (Kemény 2015:10. rész)

Kárpátokban nemcsak a magas, hegyi terep nehezítette az ellátást, de itt is jellemző volt, hogy a konyhák és az ellátó lépcsők járművei leszakadtak a csapatoktól. Ezt az ételmet szerencsés esetben más csapatok igyekeztek megszerezni kisebb-nagyobb sikerrel: „Már két nap, két éjjel alig aludtunk egy-egy negyedórácskát, ránk fért a pihenés, no meg az evés is. Csertészen ettünk utoljára meleg ételt, s bizony már a hazai csokoládé is fogytán van. Kapunk egy kis feketekávét, s én még kipanamázok egy ujjnyi karika szalámit az egyik trénführertől. Az embereink is keresnek és találnak is egy-egy falatka ennivalót. Könnyű, tréntorlódás van a faluban, a hozzájuk tartozó csapatok Isten tudja, hol menetelnek. [...] Fél nyolckor parancsot kapok, hogy egy járőr élén menjek le a faluba felkísérni a menázsit, mert előző éjjel itt egy másik századét lovastól együtt elvitték a kozákok. Akár igaz ez, akár nem, menni kell. Éjjelre térünk vissza.

Eszünk, de milyen jóízűen! Nem is hiszem, hogy valaha ilyen jóízű vacsorát ettem volna, mint ez a gulyásleves volt. Vacsora (ebéd?) után pihenésre dőltem le.” (Kiss 2015:17.)

A frontvonalba igen nehéz volt itt is eljuttatni az élelmet: „*élelmezésünk, talán az első vonal rovására is, jó volt, Szremácsky főhadnagy a legjobban gondoskodott rólunk. Szanitéceink állandóan hatalmasan megrakott háti- és kenyérsákokkal hordták részünkre a faluból a sült krumplit a menázsi pótlására. Egyszer magam is jártam lenn a faluban hasonló szent céllal.*

Az első vonal, ahol mindössze egyszer voltam, alig félméteres árok volt 50-60 lépésre az oroszoktól. Ide semmi módon nem lehetett felhozni a menázst. A kenyeret kézről-kézre adva osztották ki, állandóan konzerven éltek. Csak sötét éjjeleken merészkedtünk fel, mely alkalmakat arra használtuk fel, hogy forró feketével telt kulacsokat juttattunk el hozzájuk.” (Kiss 2015:17.)

A később megnyíló olasz hadszíntéren különösen a magashegyi állások voltak pergőtűz esetén megközelíthetetlenek, ilyenkor akár napokig elmaradt a meleg étel, gyakran az ivóvizet is csak kannákban, edényekben lehetett feljuttatni a csapatokhoz. A Monte Cimonen szolgálatot teljesítő 59-es gyalogezred bakáinak is a nap egyik fénypontja volt a menázsi érkezése: „*Mert bár szégyen bevallani, de a posta mellett a legnagyobb gyönyörűségünk a harcztéren az évésben kulminál. A menázs nagyon fontos. Egész délelőtt és délután várjuk, hogy az öszvért felől felharsanjon a szakácsok menázst jelentő ordítása: „Sanität! Bachinger!” Ferdinándot ezzel gyakran bosszantjuk, sőt Ruby egy alkalommal vaklármát is rendezett, elkiáltotta ugyanis magát az erdőben amint a szakácsot szokták, s Ferdinánd, Meikl, Kaleitner a vederrel s az Esschalékkal, Soskola pedig a Johnny kutya fazakával ki is másztak az öszvértúra „menázst holenolni”, majd nagy káromkodások között tértek vissza üres fazakaikkal, mialatt mi benn a barakkban majd megpukkadtunk a kaczagástól. A szakácsok kiabálása már annyira komikus, hogy a bakák elhatározták, hogy beszüntetik, s egy csengettyűszerkezettel kötik össze az öszvértúra a Hilfsplatzczal, miáltal a szakácsok csengetéssel adják tudtul, hogy a menázs megérkezett.” (Berde XIV. 1916. augusztus 18.)*

Bartók László csapatával szintén Dél-Tirolban, bár a front vonal mögött, de messzebb a katonai alakulatoktól azt a feladatot kapta, hogy visszavonulás esetére előre kiépített állásokat készítsenek. Az ellátásuk elég egyhangú volt: „*Mivel több mint egy napi járőrföldre voltunk a legközelebbi katonai alakulattól ahonnan élelmiszert és egyebet felvételeztünk, szekerünk – mert ilyet is kaptunk itt – állandóan úton volt. A nehéz szállítási viszonyok miatt a legegyszerűbbre korlátozódott a főzés, és mindenki egy koszon volt: mindennap húsleves hússal, a levesben tészta, vagy más valami, hogy sűrűbb legyen és reggel-este feketekávé.” (Bartók 2015:42.)*

A zászlóalj 1916-ban Casteletto környékére helyezik, a terepen a 80-100 méteres szakadékok és a folyamatos gránátveszély miatt „*az élelmiszert későn, rendszerint este kilenc órakor hozták öszvéreken zsákokba rakva a fenyőgallyakkal álcázott országúton. Persze a kukoricás kenyér ritkán érkezett ilyen szállítás mellett épségben, ezért a kiosztásnál csajkával mérték, néha kisebb, máskor nagyobb darabok jutottak, de volt olyan is, aki csak morzsalékot kapott és kanállal ette a kenyeret.” (Bartók 2015:54-55.)*

Kemény Gyula orvos első világháborús tapasztalatait összegző tanulmányában rámutat arra, hogy a harcképesség szempontjából is fontos a megfelelő élelmezés. A szerb harctéri sikertelenség okait kutatva idézi a bakák mondását, miszerint ez azért történt meg, mert „*nem volt cipő meg cipó,*” és az „*üres gyomor csak haslövés ellen jó*”. (Kemény 1927:7.) A harcképesség nemcsak fizikailag, hanem erkölcsi értelemben is romlik, ha rosszul táplált,

hiányos felszerelésű katonák töltik meg a harctereket. Berde Károly feljegyzése szintén erről tanúskodik: „*A bakának a gyomra az istene. A harctéren a legfőbb dolog a menázs. A baka a legnagyobb veszéllyel is szembenéz, ha a menázst megkapja, vagy ha reménye van rá. Viszont iszonyúan majterol és kedvetlen, elkeseredett, ha nem kap enni. És mit hoz az infanterista sors magával? Mikor legtöbb szükség van a kedv, a nyugodtság fenntartására, a pergőtűzek alatt, a baka nem kapja meg se menázsát, sem postáját, mert nem lehet hozzá kiszállítani.*” (Berde XVII. 1916. december 28.)

A vízellátás, a víz megfelelő minősége és a víz vizsgálata is lényeges közegészségügyi kérdés volt a háború idején. A szabályzatok és közegészségtannal foglalkozó könyvek kiemelik a megfelelő vízellátás szerepének fontosságát. A katonáorvosok szerepét is kiemelik, mivel az orvos feladatai közé utalják a víz minőségének vizsgálatát, valamint a vízvételezésre alkalmas helyek kijelölését. A katonáorvosokra ez nagy felelősséget ró, mivel a fertőzött víz számos megbetegedés hordozója is lehet, ez pedig betegségeket okoz, végső soron pedig csökkenti a katonák harcképességét. A kutak, források használatánál különösen figyelni kellett arra, hogy a közelben latrina, temetkezési hely ne legyen, mert ezekből fertőző anyagok szivároghatnak a vizekbe. (Bíró 1911:38-45.; H-14 I. 1916:58-60.) Gyakran a bakák sem tartják be a szabályok, a szomjúság félresöpri a rendszabályokat, az orvos pedig bosszankodhat a történeteken: „*A mocsaras vidéken néhol több holdnyi terjedelmű tisztavízű tavak vannak, egyiknek partján rasztoltunk, ugyanott grázsbat rendetem, mert a bakák egy része klozetnek, másrésze ivókútnak használta a tó vizét. Ezért kettőt aczon öntöttem a feldflaschéjukban talált tóvízzel. Nagyon meg voltak lepődve a hideg zuhanytól, bár később megsajnáltam őket.*” (Berde V. 1915. augusztus 18.) Amennyiben mégsem sikerül megakadályozni óvintézkedésekkel a járványok kitörését, akkor csak forralás után lehetett használni a vizet. Különösen tífusz- és kolerajárványok idején kapott kiemelt figyelmet a vízforralás, legalább 15 percnyi forralás után lehetett csak meginni a vizet. Sajnos a forralás következtében sokat veszített élvezeti értékéből a víz, sok panasz olvasható a naplókban erről: „*Az evőeszközöket megbízhatatlanul tiszta vízben mosuk, a szájmosó és mosdó vizünk szintén ilyen, inni, ha csak lehet theát és kávéit iszunk felfőzve, de néha elkerülhetetlen a kútvíz ivása. A szomj néha nagyon gyötör, s a felfőzött dolgok nem elégítenek ki. Nem kis összeget adnék egy üveg friss szénsavas ásványvízért. Néha bizony félretéve minden elővigyázatot, kútvizet iszom, bár az edények is megbízhatatlanok, egy vászonvederből merítünk mindnyájan a bakákkal együtt, piszkos kézzel. Sört, bort kapni nem lehet, ásványvizet szintén. Pálinkát néhol. Az erősnek hirdetett lengyel pálinkát kóstoltam, nem találtam erősnek. Ezen folyadéknyomoron nem is lehet a háborúban segíteni, amíg a higienikusok vagy valami szűrő, vagy valami dezinficiáló készüléket fel nem találnak, de olcsót és könnyűt és kis helyen elérőt, könnyen és bárhol, bármikor gyorsan és nagyobb víztömeget eredményezve használható. A baka napokig fekszik a svarmlineába, s ott csak ilyen módon szerezhetne megbízható italt. [...] Van arra is eset, hogy egyenesen a pocsolyából és ökörvályúból isznak. Riglernek igaza van abban, hogy járvány esetén az, és nem a fegyverek döntik el a háborút.*” (Berde I. 1914. október 12.)

Az élelmiszerellátáshoz hasonlóan itt is főként akkor adódott probléma, amikor a gyors helyváltoztatás következtében nem tudtak megfelelő minőségű és mennyiségű ivóvízről gondoskodni a csapatok számára. Az állóharcok idején a magashegyi állásokba igen nehéz volt feljuttatni az vizet, gyakran nélkülözni kényszerültek a csapatok az elegendő mennyiségű és tiszta ivóvizet, nemcsak nyáron, de télen is megkeserítette a mindennapi életet a vízhiány. Imre Gábor az olasz fronton tapasztalta meg, mennyire kínozza az embereket a szomjúság:

„Járni rajta itt-ott az ösvényeken, vagy pedig a kiálló kősziklák élein lehet. Vegetáció majdnem semmi. Csupán a sziklán megfogódzó eperfacserjék és szegényes gaz volt látható. Víz a fennsíkon semmi sem volt található, és messzi vidékről kellett ideszállítani. A valamikor itt lakó emberek mély betonciszternákba gyűjtötték az esővizet, és azt használták. [...]Az élelmezés lebonyolítása igen egyszerű: az első vonalból leváltott katonák visszamennek a legközelebbi dolinához. Ott várja őket a konyha. Kapnak egy csajka gulyást, fél liter feketekávé, fél kenyeret. Víz sajnos nemigen akad. A forrásban eltikkadt, lázas, többnyire veszedelmes diaréban szenvedő emberek a szomjúságtól szenvedve nem tudnak jóízűen enni. Másnap éjjel az első vonalba való visszaindulás előtt kapnak újra enni, hogy azzal a következő éjszakáig kitartsanak. Az élelem azért soha sem kevés, mert a következő alkalommal a létszám már többnyire kisebb, mint az előző este volt.

Tehát fél liter folyadékkal kellett a halálfáradt embereknek 26 óra hosszat 40-50 fok mellett a forró nap tüztől átizzott köveken feküdni, várni és kitartani.”(Imre 2015:1. rész)

Tisztálkodás, mosási lehetőségek, latrinák

A katonai szabályzatok is kimondják, hogy az egészség ápolására a fel kell hívni a katonák figyelmét, s ezt az érdeklődést fenn kell tartani avégett is, mert az egészségápolás célja mind a tiszti, mind a legénységi állomány esetén az egészség, végső soron pedig ismét csak a harcképesség fenntartása. (H-14 I. 1916:56.) Ennek egyik fontos tényezője a test ápolása, tisztántartása. Ez egyrészt vonatkozik a ruházat, felszerelés tisztántartására, élősködőktől való mentesítésére, másrészt a rendszeres időközönkénti fürdésre (legalább hetente egyszer). A fürdésre általában a frontvonaltól kissé távolabb felépült fürdőházakban nyílt lehetőség, a tisztek itt külön tisztifürdőt tudtak igénybe venni. Nyáron amennyiben lehetőség nyílt rá és az időjárás is megfelelő volt a szabadban is kijelölhettek fürdőhelyeket, ezek használatát is heti egyszer javasolja a szabályzat.(H-14 I. 1916:63.) Fürdőházakban nemcsak fürdésre, hanem a ruházat fertőtlenítésére is lehetőség nyílt, a tetvektől, bolhaktól másképpen nem is lehetett megszabadulni, pedig a járványok megelőzése szempontjából kiemelt szerepe volt az élősködők elpusztításának. Gőzsterilizáló berendezésekben jó eredménnyel tudták – ha időlegesen is – fertőtleníteni a ruházatot.

Különösen a frontvonalban harcoló katonák nélkülözték a tisztálkodási lehetőségeket, gyakran még arra sem nyílt lehetőség, hogy a csizmájukat le tudják húzni, fürdésre, ruhaváltásra gondolni sem lehetett: „Egyes bakák horkolva alusznak a rengeteg sárban, vízben, a pocsolyában meghempergett disznóhoz hasonlít mindenki. Napok óta ruhástól, mosdás nélkül.” (Kemény 2015:3. rész) „Eszünk, iszunk, s alszunk, tegnap végre le tudtam vetkezni és ma reggel tisztát vettem. A pakkomból itt a fehérenemű egy részét kidobom, mert az fényűzés. Látom, hogy itt nem érdemes és nem is lehet toalettezni. Mindenki piszkos, sáros, szakállas.” (Berde I. 1914. szeptember 29.) Szintén 1914 őszén írja Berde Károly: „Némely baka fehéreneműjét nem változtatta a berukkolás óta, mert mindenét elvesztette. Érzik is a szaga sok emberen.” (Berde I. 1914. október 12.) A másik probléma, hogy a közkatonák, de némelykor a tisztek sem tartották fontosnak a mosakodást, ruhaváltást, akkor sem, ha lehetőségük adódott rá, gyakran parancsba kellett adni a kötelező tisztálkodást elvégzésének feladatát.

Imre Gábor sebesülése utáni első tisztálkodásáról így ír: „Marburgban fürösztröttem meg először Doberdóról való megmenekülésem után. A meleg vízben szinte a bőröm is leolvadt rólam. Vastagon belepte a testemről lesodródó felhámréteg a fürdővizet. Csodálatos

élménynek tűnt fel nekem az a fürdés. Mintha a piszokban rejlett volna az erőm, úgy elerőtlenedtem a fürdés után.” (Imre 2015:41. rész)

A latrinák kialakítása és elhelyezése körültekintést igényelt, egyrészt biztonságos helyre kellett telepíteni, hogy a katonák nyugodtan tudják végezni a szükségét, másrészt a fertőzésveszély miatt a lakóhelyektől, konyháktól távolabb kellett kijelölni az illemhelyet. Gyakran a terepviszonyok nem tették lehetővé, hogy teljesen védett helyre készüljön a latrina, ez néha tragikomikus helyzetet teremtett: *„Az első vonalon túljutó srapnelek közvetlen a fejünk fölött suhantak el, és nem messze a bozótosban robbantak. Éppen a század latrinájának közelében. Embereink nagy zavarban voltak, mert nem mertek hátramenni elintézni sürgős ügyeiket. Viszont szigorú parancs kötelezte őket arra. A rossz víztől és táplálkozástól minden második embernek bélhurutja volt, és így a század WC nagy látogatottságnak örvendett.*

Mi ketten pedig mit tehettünk mást, végignéztük a beteg emberek bokrok mögé vonulását, hogy az első közelben bevágódó srapnel csattanására félig öltözöttek, káromkodva szétrebbenjenek. Még nevetni is lehetett rajtuk, oly kétségbeejtően komikusak voltak, amint a kielégítetlenség érzésével az arcukon visszamenekültek búvóhelyeikre, hol a viszonylagos biztonság érzésével heverték.

Később parancs ellenére otthagyták a különösen veszélyeztetett helyet, és közelebb hozzájuk egy gázos kőrakást szerencséltek a látogatásukkal. Ez a hely tőlünk jobbra 30-40 lépésre lehetett, és dacára a kellemetlen közelségnek, Kozarevnek nem volt szíve elparancsolni őket. A népvándorlás már órák óta tartott. Szerencsére a levegő már úgy meg volt fertőzve, hogy érzékeink eltompultságukban már nem reagáltak semmire... S lám, a srapnelek, mióta az emberek nem jártak a bokrok közé, elmaradtak.” (Imre 2015:18.rész)

A latrinák használatával, valamint a kézmosással is komoly problémák voltak. A bakák nem rendeltetésszerűen használták a mosdóvízes hordókat, a kézmosásra nem lehetett őket rávenni, a szappan eltűnt a hordók mellől. Berde Károly az olasz fronton feljebbvalójával is vitába keveredve próbált ezen segíteni: *„A nyáron paratyphus járvány volt az egész Divízióban. A bölcs törzsorvosok elrendelték, hogy minden latrina mellé egy hordó mosdóvíz állítassék, hogy kiki a dolga elvégzése után kezét megmossa. Neumann ráadásul felíratta a hordókra, hogy: Nach dem Abort, von dem Essen Hände waschen nicht vergessen. Én már akkor sem tartottam célravezetőnek ezt az intézkedést, mert ismerem a baka természetrajzát. A bakát csak úgy lehet rávenni arra, hogy a klozet után kezeit megmossa, ha minden klozethez, latrinához egy fegyveres altisztet állítunk, ki a mosdást a bakára kényszerítse. Neumannal közöltem véleményemet, a hordókat azonban fel kellett állítatunk. Alkalmam volt figyelni a latrinára járó bakákat. Soha egyik sem mosta meg a kezét, ellenben a hordóból sajkával és vederral hordták el a vizet főzési célokra, mígnem Kehrler kezdeményezésére napról napra lysolt töltöttünk a hordókban levő vízhez. Mikor Valléba jöttünk, egyetlen hordót sem találtunk a latrináknál. Meggyőződésem ellenére, de a parancshoz híven, új hordókat akartam felállítatni, s közöltem ezt az alezredessel. Az öreg dühbe gurult, s az egész dolgot saját felelősségére lefujta. Ugy argumentált, és igen helyesen, hogy a nehezen beszerzett hordóknak a latrinákhoz való felállítása teljesen felesleges sőt kár, mert a baka a latrinán úgy sem fog mosdani. A legénységi fedezékekben azonban sehol sincs egy csepp víz, amit mosakodásra, vagy tűzoltásra fel lehetne használni. [...] Sokkal helyesebb lesz tehát a mosdóvízes hordókat a legénységi szállásokban felállítani, mert ezáltal nagyobb valószínűsége annak, hogy a bakák naponkint megmosakodnak, mintha erre csak a latrinán volna alkalmuk. S mivel tapasztalatból tudjuk, hogy a baka „nach dem Abort” ugysem mosdik, a fedezékekben elhelyezett mosdóvízes hordóval elérjük azt, hogy legalább „vor dem*

Essen” meg fogja kezeit mosni, mert kezeügyében lesz a víz. Azt pedig igazán nevetséges dolog kívánni a bakától, hogy evés előtt kezet mosni jó és rossz időben kimenjen a latrinára. A „vor dem Essen” mosdás pedig sokkal higienikusabb, mint a „nach dem Abort”. Aztán a fedezékekben a baka kéznél kapja a szappant és a törülközőt is, míg a latrinán ez hiányzik, s ha esetleg közhasználta kitennök, első napon ellopják. A latrina ügyekkel különben torkig vagyunk. A törzsorvosok mindig ezzel bajlódnak, úgy, hogy a tiszték nem is hívják másképp az orvosokat, csak „főbudainspektornak. [...] Tegnapelőtt jegyeztem fel, hogy mi a véleményem a latrinák mellett felállítandó vizeshordók ügyéről. Ma már megjött a véleményemet igazoló megerősítés a bakák részéről is. A Baonskommando latrinája mellett felállított mosdóvízes hordón Ruby egy, valamelyik szellemes bakánktól származó színes czeruzarajzot talált felszegezve, mely igen demonstratívén tárja szemünk elé a bakák vélekedését az egész ügy felől. Hogy szépen fejezzem ki magam, a bakák defekálnak a hordóintézményre. [...] Ma délután Neumann nálam járt inspiciálni, megmutattam neki a képet, ő azonban úgy vélekedett, hogy mégis neki van igaza, mert látszik, hogy a bakák már foglalkoznak a hordóintézménnyel, s csak biztatni kell őket továbbra is, hogy a latrinai kézmosásra reászokjanak. Estefelé együtt kimentünk a rajvonalba, s Neumann nagy örömeire a 9-ik század egyik latrinájánál egy baka épen javában mosakodott. Neumann réám szól, hogy: na látod?! Mire én őt azonnal figyelmeztettem, hogy tévedésben van, mert a baka nem a kezeit, hanem ennivalóját – krumplit – mosogat a latrina hordójának vizével. A szomszédos pocsolyában pedig ugyanakkor evőszájáját mosta egy bugris.” (Berde XVI. október 29-31.)

Fertőző betegségek, járványok elleni védekezés, védőoltások

A fertőző betegségek elleni védekezés nemcsak háborús időszakban, hanem béke idején is különös figyelmet igényel a katonaságnál, adódik ez abból, hogy a megjelenő járványok gyors terjedéséhez minden körülmény adott, hiszen sok ember összezsúfolva található egy helyen, ez pedig jó táptalajt ad a könnyű tovaterjedésnek. A világháborúban a fentiekben már bemutatott rossz közegészségügyi viszonyok, hiányos, elégtelen táplálkozás, szennyezett ivóvíz, legyengült, fáradt, élősködőkkel együtt élő katonák könnyen válhattak egy-egy járvány áldozatává. Az első világháború idején a kolera, tífusz, különböző hasmenéses betegségek (vérhas), trachoma és a malária okozta a legtöbb megbetegedést, halálesetet. A háború vége felé pedig a spanyolnátha tizedelte meg az amúgy is legyengült katonákat. A malária elleni kinin beszerzése nem volt megoldott, előfordult, hogy a harcoló állomány 70-80%-a vesztette életét a fertőzés következtében. (Pollmann 2004:24.) A északi és galíciai hadszíntéren már a háború első évében a rettegett kolera ütötte fel a fejét, fenyegetve nemcsak a harcoló alakulatokat, hanem a hátszágot is. Hamarosan a rossz higiénés viszonyok és a tetvek elszaporodása miatt a tífusz is megjelent, ez a betegség is elsősorban a keleti és balkáni fronton okozott járványos megbetegedéseket. (Bozó 2014.; Kiss 2012.) A hasmenéses betegségek szinte mindennaposak voltak, gyakran erősen legyengítették a harcoló állományt. De a nemi betegségek is terjedőben voltak, a hazautazó katonák révén a feleségek is gyakran elkaphatták a fertőzéseket.

A járványok elleni védekezés fontos módja volt a védőoltások adása. A bakák azonban néha jobban féltek az oltásoktól, mint a betegségektől vagy a sebesüléstől: „A baka jobban fél az oltástól, mint a nehézgránáttól. A Pravaz fecskendő tűje írtozatosabb előtte, mint az ellenség szuronya. Ez az oka, hogy ha csak teheti, kicsalafintázza magát a kötelező tífusz- és choleravédőoltások alól. A multkoriban megtörtént, hogy egy sok vért veszített, gyenge szív működéssel bíró sebesült bakának digalen injectiot indikáltam. Ruby hozzáfogott az

injectio előkészítéséhez, s mikor a baka meglátta a fecskendőt a tüvel, felsohajtott : „Istenem, hát nem elég, hogy megsebesültem, hanem még be is oltanak?” Ez az eset méltán foglalhatna helyet az „Uj Idők” „Pillanatfelvételek” rovatában. Alighanem be is küldöm.” (Berde XVII. 1916. december 28.) Az orvosok munkáját nemcsak a rettegő katonák, hanem az ellenséges ágyútűz is tudta nehezíteni: „Kolera ellen kell az embereket beoltani, ezt most bent a fedezékekben rajonként végzem. De nagyon nehéz, mert nappal nem lehet senkinek mutatkozni, mert azonnal lőnek azzal a 15-ös szörnyetegekkel, este, éjjel pedig nem lát az ember, tüzet rakni meg lehetetlen. Így nagyon lassan megy. Azonban érdekes orvosi művelet így a fedezékben gránátzene mellett. Érdekesebb csak akkor lenne, ha éppen az ellenfél támadást csinálna oltás közben. Este 11-ig oltottam fedezékről fedezékre mászva, lopózva. Csak rajonkint lehet oltani, így is veszélyes.” (Kemény 2015:7. rész)

A tetvek elleni védekezés, amely a tífusz ellen is hatásos lenne szinte lehetetlen volt, Kemény Gyula naplójában ír erről: „Kiadták a lovassági mentéket, hogy prémjük meleget tartson, jó meleg is volt, de állandóan hemzsegett a tetűktől. Annyi tetű rég termett bennünk meg. A legénység ugyanis nehéz téli pokrócokat kapott, ezeket a zászlóaljok a tetűkkel együtt egymásnak adják át s így a tetűk egyenletesen elosztódnak. Amíg háború lesz, tetű is lesz. Amíg állások vannak, addig a tetűk szaporodnak. Tele a legénység, tele a tiszték. A hidegben nyugodtak, de ahogy az ember meleg helyre megy, avagy pokróca alá búvik, megkezdik a tetűk a lassú, roppant kellemetlen mászásukat.” (Kemény 2015:15. rész)

Imre Gábor pedig egy már kitört tífuszjárványról ír: „A vízhiány, párosulva az ember által kibírhatatlan hősséggel és a rendetlen étkezéssel, felőrli a katonák ellenálló képességét. Hastífusz dühöng. Nem is csodálható ez, mert Doberdónak ezen a szakaszán a katonák – kiknek a legtöbbször fertőzött – fekhelyük mellett végzik el a szükségüket, mert minden megmozdulás halált jelent.” (Imre 2015:1. rész)

Temetkezés

Az katonai szabályzat szerint az elesett katonákat a lehető leggyorsabb el kellett temetni, ennek kegyeleti, de legalább ilyen mértékben közegészségügyi szempontjai is voltak. Miután a katonáorvosok megállapították a halált, a halott értékeit továbbították a hadparancsnoksághoz, akik eljuttatták az elesett katona hozzátartozóinak. Amennyiben lehetséges volt, a halottakat egyházi beszterrel és katonai tiszteletadással kellett eltemetni. A temetkezéshez elsősorban a közeli temetőket ajánlja a szabályzat. Természetesen a háború folyamán ezt nem lehetett minden esetben igénybe venni, gyakran nem is volt a közelben temető vagy már megtelt, ekkor szántóföldek, száraz rétek, legelők vagy erdei tisztások is felhasználhatóak erre a célra. Figyelni kellett azonban arra, hogy lakott helyek közvetlen közelében, kutak, folyók, tavak mellett, áradásoknak kitett helyeken, mocsaras vagy nagyon lejtős talajon nem szabadott temetkezni. A sírokban nem érhet el a talajvíz a sír fenekét, egy-egy aknába, amennyiben több halottat temettek, nem kerülhetett 6-nál több emberi tetem. Ajánlotta a szabályzat, hogy mésszel, hamuval fertőtlenítő réteget is szórjanak a sírokba. Elviekben minden sírt meg kellett jelölni és nyilvántartást készíteni az elhaltakról. (Bíró 1911:159., H-14. IV. 1905:155-157.)

Természetesen a világháború pokla ezeket a szabályokat is felülírta. Sokszor napokig, hetekig hevernek a senki földjén a halottak, személyazonosságuk nem mindig megállapítható, a sírokat jelölő keresztek az évek folyamán elporladnak, így a feledés homályába vész az ott eltemetett katona neve, múltja. A halottak összeszedetése bár nem a katonáorvosoknak kijelölt feladat volt, de ők voltak azok, akik látták, milyen súlyos probléma ez. Kemény Gyula

naplójában írja le, hogyan szedte össze embereivel a halottakat a lövészárkok környékéről: „Volt ezután egy, a már említett, tán a legkellemetlenebb mindenek között s ez az eltemetetlen hullákból áradó, tűrhetetlen szag. Már moraliter is a sok rothadt hulla között feküdni, enni, inni. Sokszor végigmászáltam az árkokat, mindennap s még én sem bírtam orvos létemre kiállani. Az emberek rosszul lettek. Stratégiailag állt elő a veszedelem. Ki bírja ott ki? Tanácsot kértek tőlem a Gruppenkommandónál, mit tegyenek? Ott eltemetni nem lehet a sziklák miatt. Csak kihordani. De ki tegye? Mondtam, hogy én ismerem az állásokat mindenféle, én elvállalom, bár nem az én dolgom, csak embereket kapjak. Minden hulláért 10 korona volt a legénységnek ígérve. Július 30-án kezdtem. Csak a nagy esőben, sűrű ködben lehetett megközelíteni, legtöbbet az 53-asok segítettek. 30-án 16 darab, 31-én 116 darab hulla került le. De hátra volt közvetlen a drót mellől, a bakák mellől, a védőpáncélok közül kihordani. 26-28 hulla volt ott. Ennek a pár hullának az elhordása 4 napba került. [...] Másnap kihoztunk 16 darab hullát. Így ment ez. Egész nap ott ültem közel a védőpáncélokhoz 25 lépésre, várva az emberekkel a sűrű ködöt, az esőt. Közben itt-ott valaki megsérült, jöttek értem s ott a helyszínen az árokban kötöttünk, meg hullát hordtunk.

Negyedikén már csak 3 hulla volt a dróton innen. Magán a dróton lógott sok olasz, köztük egy fiatal hadnagy is. Egyik olasz őrmester kezével a szeges drótot szorítva lógott. Mások arccal estek bele. Némelyek a drót alá másztak s ott hason fekve maradtak halva. Ezeket nem lehetett megközelíteni. A 3 hullát éjjel 11-kor végre lehoztuk s elástuk. 137 hulla volt, négy sírban fekszenek. Legalul olaszok feküdtek, kezükben a puskákkal, kezük minden ujjja mereven tartotta a puskát (egy ilyen olasz fegyvert elhoztam), felettük bosnyákok, 58-asok, 53-asok, 37-esek feküdtek. Az olasz hullák fiatalok, egészen feketék voltak, szép fogsoruk sötét arcukból messze kivillogott. Mintha gyermekek volnának. A mi bosnyák katonáink elnyújtózva kettőt is eltakartak. Egész kazal volt hullákból. Amikor az 58-asok elvesztették az állást, két olasz altiszt, bátor fiúk lehettek, vagy 200 lépésre beszaladtak a dróton innen, ott találtam őket halva. Pár hulla be volt építve a kövek közé fedezéknek. Az 53-as fegyverirányzó egy hullának a hasára nagy követ tett, azon ült s nem akarta engedni, hogy elvigyük a hullát. Némely helyen a 15-ös gránát az eltemetett hullákat kiszórta a földből, sőt újra összeszaggatta. A védőpáncélok mögül lefecskendeztük a drótban s azon túl fekvő hullákat igen erős karbolla, s ráfecskendeztük az olaszokra is. Valamit erre ők kiabáltak nekünk. Többet ilyenre nem vállalkoznék, majd az élettemmel fizettem rá.” (Kemény 2005:15. rész)

De a temetkezés sem mindig egyszerű, a hegyekben nincs föld, amelybe sírt lehetne ásni: „Egy deszkadarab, vagy két bot összekötve kereszt formában, ez a sírkő, a jel, amíg a szél el nem viszi. Név is csak ritkán van írva. Itt minden mindegy. Csupa kőszír, alig annyira mély, hogy belefér az ember. Majd kimossa az eső. A jó alföldi magyarok ilyen magasra, kőszírba jöttek meghalni, sohasem gondolták, de hiszen nem is akarták. [...] Mindenütt egymást túllicitáló óriás sziklahegyek, kopár kietlen tájak, amelyeket helyenként bokorból, fadarabokból összerótt kereszték díszítenek. Nincs ennél szomorúbb látvány és mennyi van ilyen megható kis kereszt. Egy ilyen helyre csak egy-két ember temethető el, még ezeknek is alig lehet kis helyet kikaparni. Sőt az egész környéket elárasztó gránátok ezeket is néha darabokra tépve kihajítják kietlen sírjaikból. Gyakori eset. (Kemény 2015:12. rész)

Imre Gábor egysége is ugyanezt élte át: " A temetés a legborzasztóbb probléma. Egyetlen megfelelő hely a dolina lenne, de az kell nekünk, élőknek. Ezért a dolinák körül 40-50 lépésnyire sorban fekszenek a bajtársaink teste a dolinából kihordott földdel letakarva oly módon, hogy a cipőjük és az orruk hegye szépen kilátszik a vékony homokrétge alól.

Mi lesz itt az első eső után?... Kimossa őket... az embertársainkat... a testvéreinket... hősi halottainkat...

Hát mit tegyünk? – kérdem én is magamtól. Ha valaki egy fölösleges lépést tesz, elkészülhet rá, hogy őt is sorba fektetik a többi mellé. Ezért azután a temetés szertartása egyelőre még nálunk a leírt puritán formák betartása mellett történik, s még mindig jobb, mintha egyáltalában nem temetnék.”(Imre 2015:37. rész)

Berde Károly segélyhelye a Porte Lepozzén több gonddal is szembesült a temetkezések kapcsán: nem volt pap, aki megfelelő módon megadhatta volna a végtisztességet a halottaknak és a sírok helyének kiválasztása sem volt egyszerű „A halottak eltemetésével egy kis baj is volt. Az egész divízió körletében egyetlen pap sincs a csapatnál, Myssik azonban nem akarta őket pap nélkül eltemetni, mondván, hogy nem kutyák voltak szegények. Emiatt aztán 24 órát feküdtek a hullák fedél nélkül, sátorlapba csavarva a Hilfsplatz udvarán, s egész éjjel verte őket a havas eső. Szegény Steindl, valósággal kettétépte derekában a gránát. Pap nem jövén, tegnap mégis csak kénytelenek voltunk eltemetni őket. De hova? A talaj csupa szikla, nem áshatunk sírt belé, de meg egyébként is a talajt 4- 8 m. mély hó borítja. Nem volt egyéb hátra, mint a Dr Geischeg módszere szerint a hóba temetni a hullákat. Kiválasztottam e célból egy félreeső, elszigetelt, mély dolinát, melyben a hóréteg kb. 10-12 m. mély. Ide ásattam egy 5. m. mély közös hósírt a két halott számára, s mikor a pionírek ezzel elkészültek, alkonyat felé megtörtént a temetés. A hullákat sátorlapba csavarva szánkáshordágyra helyeztük, s 4 sebesültvivő kivonta őket a sírig. A szánkák után öt tiszt lépegetett, [...] az egész vidéken síri csend honolt. Mi is szótlanul haladtunk a szánkák után. A mély hósírhoz megérkezve ismét át kellett vennem a temetkezési vállalkozó szerepét, az intézkedést. Mikor a hullák már a gödör fenekén pihentek a fehér sírban, a sebesültvivők közül előszólítottam Weidingert, hogy imádkozzék. A sír széléhez lépett, mi csoportban állottunk meg mögötte. A sapkák lekerültek a fejekről, Weidinger meg belekezdett a Miatyánkba, vontatottam, énekelő hangon, katolikus módra. Utána egy Üdvözlég, Hiszek egy, amit a gyászkiéséret tagjai, a sebesültvivők és pionírek fenhangon együtt mondtak Weidingerrel. Még egy keresztvetés, aztán a pionírek hozzáfogtak a behantoláshoz, azaz ez esetben a behavazáshoz. A gödör rövidesen megtelt a kemény, porzó hóval, s most már a hullák alatt is, fölött is 5 méter vastag hóréteg terül el. [...] Holnap keresztet fogok a sír fölé állítani, mely Isten tudja mikor fogja felszínre vetni lakóit.”(Berde XX. 1917. május 10.)

Összegzés

A fentiekben leírtak egyértelműen rámutatnak arra, hogy az elmélet és a gyakorlati megvalósulás között igen nagy eltérés mutatkozik, különösen igaz ez a háborús helyzetre, amikor számos kiszámíthatatlan körülmény nehezíti az egyes szabályzatok, előírások – noha racionálisnak látszó – megvalósítását. A naplók, visszaemlékezések személyes közlései, a leírt események hétköznapi helyzetekben mutatják a lehetőségek konkrét megvalósítását. A naplókban rögzített adatok jól összevethetők más forrásokkal: így egyre árnyaltabban mutathatóak be a Nagy Háború katonai történetét kísérő mindennapi élet apróbb, de a katonák szempontjából korántsem lényegtelen részletei.

A közegészségügyi kutatások során feltárul a katonai események háttere. A katonai sikerek és sikertelenségek valamint a nem frontvonalban zajló, de legalább olyan fontos események egységes tanulmányozása új lehetőségeket teremt a kutatásban. A Nagy Háború története nem egyszerűen a katonai események egymásutánisága, hanem egy összetett rendszer, melynek szerves része a közegészségügyi állapotok, lehetőségek vizsgálata. A

katonák harci teljesítményét jelentősen befolyásolta egészségi állapotuk. A jó élelmezés, a megfelelő orvosi ellátás, a pihenés lehetőségének biztosítása mind-mind olyan terület, mely szigorú szabályok alapján, de a helyszíni lehetőségek maximális figyelembevételével valósult meg.

Irodalom

BARTOS, D.: *A typhus elleni védőoltások eredményei a világháborúban*, Honvédorvos, 9. évf. 9-10.:(1937): 137-141.

BAUER, E.: *Háborús kóborlások*. = „...az irodalmat úgyis megette a fene” – Naplók az első világháború idejéből. szerk. Molnár, E. E. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2015. 75-92.

BENCZE, L.: *Ellátás* (szócikk). = Magyarország az első világháborúban. Lexikon A-Zs, főszerk. SZIJJ, J., szerk. RAVASZ, I. Bp., Petit Real, 2000. 149-50.

BERDE, K.: *Berde Károly első világháborús hadinaplói*. [Kézirat] (PTE ÁOK Orvostörténeti Gyűjtemény) 1914-1918.

BÍRÓ, E.: *Katonai egészségügy a M. Kir. Honvéd Orvosi Alkalmazó Iskola hallgatói számára*, Bp., [Franklin], 1911.

BISCHOFF, H., HOFFMANN, W., SCHWIENING, H. (szerk.): *Lehrbuch der Militärhygiene*, Berlin, Hirschwald, 1910-1913. (Bibliothek von Coler- von Schjerning, 31-35.) I-V.

BOZÓ, B. P.: „Az istenek szomjaznak...” – *Járványok az első világháború idején*. [http://ujkor.hu/horizont/jarvanyok_első_vilaghaboru] (2016.08.26.)

FRANZ, G.: *Nemi betegségek a különböző hadseregekben*, Honvédorvos, 6. évf. 1-3.(1934):21-35.

GOTTL, J., MOJZER, L.: *Hadseregünk ellátása a világháborúban (1914-1918). Különös tekintettel a hadra kelt sereg élelmezésére*. I-IV. Debrecen – Bp., Csáthy, 193?

H-14. szabályzat a M. Kir. Honvédség egészségügyi szolgálatára. I. rész. Egészségügyi szolgálat a honvéd hatóságok, parancsnokságok, csapatoknál és honvédségi intézeteknél. Bp., Pallas, 1916.

H-14. szabályzat a M. Kir. Honvédség egészségügyi szolgálatára. IV. rész. Egészségügyi szolgálat háborúban. Bp., Pallas, 1905.

IMRE, G.: *Imre Gábor kadét doberdói naplója*. [http://nagyhaboru.blog.hu/2015/05/25/imre_gabor_kadet_doberdoi_naploja] [2016.10.18.]

KEMÉNY, Gy.: *Az orvos szerepe a lövészárkok csapatainál*. Bp., Stephaneum, 1927.

KEMÉNY, Gy.: *Dr. Kemény Gyula ezredorvos naplója az olasz frontról.*
(http://nagyhaboru.blog.hu/2015/07/12/dr_kemeny_gyula_ezredorvos_naploja_az_olasz_frontrrol_1-28) [2016.09.29.]

KIRCHNER, K.: *Lehrbuch der Militär-Hygiene*, Stuttgart, Enke, 1877.

KISS, G.: *A Hadtörténelmi Levéltár katona-egészségügyi iratainak repertórium 1740–1980*, Bp., Signifer, 2003. (Hadtörténelmi Levéltári kiadványok)

KISS, G.: *Fertőzőes megbetegedések az osztrák–magyar hadseregben az I. világháború idején*,
(http://nagyhaboru.blog.hu/2012/03/21/fertozeses_megbetegedesek_az_osztrak_magyar_hadseregben_az_i_vilaghaboru_idejen) [2016.08.26.]

Kiss Ernő I. világháború visszaemlékezései. szerk.: GOTTFRIED B., HENZSEL Á.
Nyíregyháza, MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, 2015.

KORONDI, O.: *A katonaorvos belorvosi működésének hatásai az alkalmasság fokára békében és háborúban*, Honvédorvos, 8. évf. 1-3.(1936):13-16.

LIPPAY, A.: *A katonaorvos sebészeti működésének hatásai az alkalmasság fokára békében és háborúban*, Honvédorvos, 8. évf. 1-3.(1936):6-12.

MAURER, F.: *Hadisebészeti tapasztalataim az első vonalban a világháború alatt*, Honvédorvos, 1. évf. 4(1929):61-67.

PLAVECZ, T.: *Magyar honvéd- és katonaorvosok tapasztalatai az első világháborúban.*
Orvostörténeti közlemények 1-8.(1995-1996)251-310.

POLLMANN, F.: *A frontélet mindennapjai = A nagy háború másik arca. A lövészárkok hétköznapijai*, szerk. HORVÁTH M. Bp., Akadémiai Kiadó, 2004. 19-27.

SÁFÁR, L.: *Sebesült-szállítás a segélyhelyre (állásharcban)*, Honvédorvos, 2. évf. 3(1930):83-85.

SÓTÉR, E., SUHAY, I.: *A honvédorvosok világháborús tapasztalatai*, Honvédorvos 2. évf. 2(1930):1-44, 2 évf. 3(1930):1-77.

SCHICKELE, J.: *A tábori egészségügyi szolgálat szervezetének és működésének főbb alapelvei*, Honvédorvos, 9. évf. 7-8.:(1937):105-11.

Vezérfonal a m. kir. honvéd élelmezési tisztek számára a „Hadrakelt sereg élelmezésére vonatkozó utasítás” végrehajtására és útmutatás a béke idején összpontosítások alkalmával követendő eljárásra nézve. Bp., Légrády, 1876.